

Відгук офіційного опонента
на дисертацію Новосад Крістіни Ярославівни
«СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ
МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ»,
подану до захисту у спеціалізовану вчену раду К. 35.051.26
у Львівському національному університеті імені Івана Франка на
здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук
зі спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Актуальність дисертаційної роботи. Трудова міграція віддавна вважається одним із способів вирішення соціальних проблем та реалізації потреб індивіда та / або соціальної групи, і міжнародна трудова міграція з України тому не виняток. Водночас, виїзд за кордон на заробітки (навіть на короткий час) – це завжди ситуація, яка несе в собі ризики. Останні можуть бути різного характеру. Це можуть бути ризики правового характеру, які випливають з буття «поза домом», зростаючи за умов нелегального або напівлегального перебування за кордоном (виїзд за туристичною або гостівовою візою з подальшим неофіційним працевлаштуванням) та яскраво увиразнюючись у випадках нелегального перетину міждержавного кордону, особливо, якщо останній є надто жорстким. Це можуть бути ризики економічного характеру, зокрема, ті, які пов'язані з труднощами (в перспективі) отримувати пенсію / працевлаштуватися реемігрантам після перерви у трудовому стажі й втраті професійної кваліфікації. Це можуть бути ризики соціального характеру, такі, як ймовірність руйнування соціальних контактів в середовищі виходу та неможливості повною мірою здійснювати виховання дітей у форматі дистанційної родини. Перелік соціальних ризиків можна продовжувати. При цьому слід усвідомлювати: правильне оцінювання можливих ризиків дає шанс на превенцію негативних впливів ситуації міграції – як на індивідуальному, так і на локальному та національному рівнях. Останнє стосується як суспільств-донорів, так і суспільств-реципієнтів: якщо перші ризикують втратити кваліфіковані, в т.ч. молоді, кадри та погіршити соціально-демографічну ситуацію в країні, то другі ризикують тим, що приймаючи мігрантів, знижують можливості працевлаштування своїх співвітчизників (через надлишок дешевої робочої сили) та створюють загрозу власній ідентичності – (приймаючий (мігрантів) соціум зазвичай характеризується полікультурністю (поліетнічністю, полірелігійністю тощо), відповідно, маючи в собі певний конфліктний потенціал.

Для соціолога, який досліджує міграційні процеси, зокрема, міжнародну трудову міграцію з України, постають виклики: як допомогти суспільству, яке вже тривалий залучене в процеси трудової міграції (а українське є таким) прорахувати, а відтак – знизити ризики міграції? При чому, не лише виклики зі знаком «мінус», такі, як безробіття чи низький рівень життя, але й ті, які пов'язані з бажанням самореалізації, отриманням належної фахової підготовки, прагненням вивчати нову культуру тощо. Наразі це питання залишається відкритим. Відтак,

соціологічні наукові проекти, скеровані на комплексний аналіз соціальних ризиків міжнародної трудової міграції з України, і до яких належить дане дисертаційне дослідження, постають як вельми актуальні.

Окреслення теоретико-методологічних рамок дисертаційного дослідження є найпершою умовою реалізації комплексного наукового дослідження, яким є дисертаційна робота. Усвідомлюючи необхідність її (умови) виконання, дисертантка конструює дослідницький наратив через синтез положень сучасних теоретизацій соціальних ризиків: концептуалізація схем «ризик / надійність» та «ризик / небезпека» Н. Лумана; погляди А. Шюца на ризик і шанс як взаємозалежні змінні; концепція «потрійної індивідуалізації» в умовах суспільства ризиків У. Бека, а також концептуалізації низки аспектів зовнішніх трудових міграцій, викладені у працях В. Зомбarta, Е. Лі, Дж. Равена (с.16-19).

Теоретико-методологічна база дисертаційної роботи сформована на перетині соціологічних теорій середнього рівня – соціології міграцій та соціології ризиків. Обидві галузеві соціології знаходяться в стадії інституціоналізації. Насамперед, це стосується соціології ризиків, яка являє собою теоретичний міст від емпіричного аналізу ризиків до побудови концепцій «суспільства ризику» (У. Бек), із використанням надбань відносно молодої наукової галузі – ризикології. Тож закономірно є широка та різноманітна теоретико-методологічна база даного дисертаційного проекту. Остання, слід підкреслити, при цьому не є еклектичною, а вибудуваною у відповідності до логіки дослідження та з урахуванням специфіки соціології як наукової дисципліни, структура якої, як відомо, має три рівні.

Дисертаційне дослідження має чітку логіку. Його структура визначається поставленими дослідницькими завданнями, а саме: здійснити систематизацію та порівняльний аналіз основних підходів до вивчення міграції в соціології та інших соціогуманітарних дисциплінах; уточнити понятійний апарат дослідження концепту зовнішньої міграції (зокрема, зміст понять «рухливість», «мобільність», «міграція», «зовнішня міграція», «міграційні наміри»); визначити особливості соціальних ризиків, що виникають у процесі трудової діяльності мігрантів в іншокультурному середовищі; розглянути умови формування соціальних ризиків, які супроводжують трудову діяльність українських мігрантів у приймаючих суспільствах, у контексті понять «організаційна культура», «ділова культура», «трудова етика», «готовність до ризику»; сконструювати інструментарій емпіричного дослідження соціальних ризиків трудових мігрантів в іншокультурному середовищі; розкрити співвідношення уявлень потенційних та досвідчених трудових мігрантів про шляхи подолання та можливі наслідки міграційних ризиків.

Перший розділ «Теоретико-методологічні основи дослідження міжнародної трудової міграції» присвячено критичному аналізу існуючих теоретичних підходів до вивчення зовнішньої міграції для розмежування предметних полів низки дисциплін, які її вивчають. Дисертантка не обмежується загальним оглядом робіт відповідної тематики, а

намагається (і небезуспішно) виокремити особливо цінні гносеологічно (в контексті тематики дослідження) підходи (с. 23-27), водночас елімінуючи ті, які потрібні лише для повноти розуміння характеру дискурсу досліджень соціальних аспектів трудових міграцій (с. 28-29). При цьому дослідниця не ставить собі завданням вибудувати якусь жорстку систему класифікації, лише виокремлює критерії відмінностей між існуючими концепціями для їх подальшого аналізу та синтезу. Такий підхід до здійснення критичного аналізу праць, які становлять теоретико-методологічну основу даного дослідження, бачиться цілком віправданим, з огляду як на поліпарадигмальність сучасної соціології, так і на міждисциплінарний характер даного дисертаційного дослідження, націленого на розгляд складного й багатогранного феномену міграції.

Другий розділ «Міграційні ризики в умовах міжкультурної комунікації» акцентує увагу на методологічних аспектах вивчення соціальних ризиків. Зокрема, йдеться про аналіз ризиків трудової міграції в контексті радикальних соціальних змін в постіндустріальну епоху. Відтак, бачиться закономірним достатньо обережне ставлення дисерантки до можливих перспектив традиційної концептуалізації міграцій, яка не передбачає урахування залежності останніх від соціальних факторів.

Аргументовано пояснюючи певну недосконалість традиційної концептуалізації міграційних ризиків (с.78-80), а відтак – закономірне існування водночас декількох підходів у їх поясненні -- «культурно-символічного» (М. Дуглас, А. Вілдавські), теорії «суспільства ризику» (У. Бек, Е. Гіddenс) та «калькулятивної раціональності» (М. Фуко), автор визначає найбільшою мірою релевантним до теми свого дослідження культурно-символічний підхід (с.79-81). Дисерантка аргументує такий свій вибір тим, що саме цей підхід фокусує увагу на проблемах діалогу між «Я» та «Іншим», а отже, має достатній евристичний потенціал саме у вивченні тих ризиків, які виникають у процесі міжкультурного діалогу між мігрантами та резидентами приймаючої країни (с.84-86). Загалом можна було б погодитися з таким вибором. Однак, з огляду на те, що обраний дисеранткою підхід передбачає фокусування на міжкультурних взаємодіях, постає питання: а чи справді евристичний потенціал даного підходу є достатнім для поглиблення розуміння можливостей культурно-символічних практик в міграційному контексті? Зокрема, а чи справді такий підхід можна і доцільно використовувати при розробленні рекомендацій у сфері міграційної політики, в т.ч., для опрацювання відповідних управлінських рішень? І чи не відбудеться в цьому разі певне звуження можливостей для прийняття останніх? До певної міри, дисерантка сама дає відповідь на це запитання у своїй роботі. Для цього вона здійснює достатньо ретельне концептуальне опрацювання зasad міграційної політики через розширення спектра основних позицій у ній та акцентуацію потреби у підвищенні ефективності «зворотного зв'язку» з «суспільством ризику». На її думку, саме такий підхід створює методологічне підґрунтя для гнучкого реагування на поточні події та нові

виклики глобалізованого суспільства, до яких належать міграційні. З цим, ймовірно, можна погодитися, якщо взяти до уваги, що запропонований підхід, справді, дає змогу зосередитися на аналізі їх (ризиків) особливостей у порівняльній перспективі. Однак, вочевидь, що тут можливі й інші аргументи для посилення методологічної позиції автора.

Безперечно цікавою є аргументація автора дисертаційного дослідження щодо необхідності розрізнення ризиків і небезпек у відповідності до соціального контексту (типу суспільства). Таке розрізнення автор вважає важливим елементом механізму маркування нової темпоральності розрізнення ризиків й небезпек, аргументуючи це тим, що у традиційних суспільствах найважливішою є безпека, тоді як у суспільствах, які ми називаємо умовно сучасними, куди важливішим є використання шансів, а ризики є виправданими і за певних умов їх можна уникнути (с.93-96). При цьому стратегії адаптації до ситуації міграції можуть бути різноманітними – від намагання посилити власну етнічну ідентичність до намагання її якомога швидше «втратити» (с.119). Вже сам факт того, що дисерантка звертає на це увагу, зміцнює методологічний каркас її дослідження та дає змогу здійснити перехід до замірювання емпіричних показників проживання мігрантами ситуації ризику в нових для себе умовах, за яких, як справедливо зазначає автор, природа нових соціальних ризиків може проявлятися як дефіцит професійної та міжкультурної компетентності та перешкода у праці та спілкуванні.

Третій розділ дисертаційної роботи «*Соціальні аспекти міграційних ризиків у контексті трудової діяльності українців за кордоном*» має емпіричний характер. В ньому автор зосереджується на аналізі міграційних ризиків трудових мігрантів та їх (мігрантів) міжкультурної компетентності, у порівняльній перспективі, в контексті (не)переживання досвіду трудової міграції. Емпіричну базу при цьому складають матеріали авторського дослідження, реалізованого із застосуванням онлайн-опитування ($n=841$) потенційних і досвідчених трудових мігрантів. Також дослідниця використовує дані вторинного аналізу низки баз даних всеукраїнських та крос-національних досліджень. Завдяки ретельному та методологічно вивіреному дослідницькому інструментарію дисерантці вдається виявити латентні соціальні ризики, які приховані у дисбалансі різних складових міжкультурної компетентності досвідчених трудових мігрантів і не усвідомлюються потенційними трудовими мігрантами (с.137-148). Беручи до уваги, що культурно-символічний підхід автор ставить на чільне місце в своїй аналітичній конструкції, такий висновок бачиться обґрунтованим. Загалом, слід відзначити, що даний розділ дослідження не страждає надмірним «емпіризмом», натомість, методологічно посилює дисертаційний проект та органічно вмонтовується в його структуру.

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій в дисертаційні роботі є назагал достатньо високим. Автор намагається аргументувати кожну із своїх тез, як на теоретичному, так і на емпіричному рівні, цим формуючи

методологічну базу потенційного прийняття практичних (управлінських) рішень у міграційній сфері. Дослідження має внутрішню логіку, а його наукові результати є підстави вважати достовірними. Повнота викладу основних результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях здобувача відповідає вимогам до дисертаційних робіт.

Таким чином, дисертаційне дослідження «СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ» є завершеною науковою роботою. Працю написано з дотриманням стандартів наукового стилю. Отримані результати, наведені в дисертації та авторефераті, належать її автору і попередньо викладені загалом у 14 публікаціях, з них 5 статей – у наукових виданнях України, затверджених МОН як фахові із соціології, 1 – у закордонному періодичному виданні, 8 публікацій – в інших виданнях. Робота має практичне значення – її результати можуть використовуватися під час формування міграційної політики. Автореферат дисертації адекватно відображає її зміст. Назагал дисертація заслуговує позитивної оцінки. Водночас, дисертаційна робота містить деякі **дискусійні положення**.

1. До переваг теоретичного блоку дисертаційного дослідження слід віднести вдумливе й ретельне оцінювання автором гносеологічного потенціалу підходів до вивчення міграцій через їх (підходів) виокремлення, порівняння та синтез. Як наслідок, в роботі має місце розвиток теоретичного уявлення про феномен міграції з соціологічної перспективи. На жаль, при цьому дисертантці не вдалося чітко прописати критерії відмінностей між існуючими підходами й концепціями та запропонувати на цій основі авторську класифікацію базових ресурсів досліджень ризиків зовнішніх міграцій за конкретною ознакою.

2. У другому розділі дисертаційного дослідження автором запропоновано цікавий з методологічної точки зору підхід, який передбачає можливість адекватного гнучкого реагування на ризики міграцій в епоху глобалізації із використанням гносеологічного потенціалу культурно-символічного підходу. З огляду на оригінальність такого підходу в оцінюванні ризиків міграції, хотілося б, щоб автор посилила свою методологічну позицію, зокрема, здійснила поглиблений аналіз культурно-символічних просторів міграцій як знаково-комунікативних систем, які концентрують символи, міфи та образи, а також врахувала можливість вибору різноманітних моделей інтеграції з суспільством перебування – активних, помірних чи пасивних.

3. В дисертаційній роботі теоретико-методологічна та емпірична складові є достатньо збалансованими. Однак, було би доцільним (особливо з огляду на методологічні преференції автора) звернути увагу на той факт, що здійснені в третьому розділі інтерпретації кількісних даних, зорієнтовані на пояснення таких складних ситуацій, як прорахування латентних ризиків, передбачають звернення до якісних даних, особливо – на мікрорівні аналізу. Без цього аналіз ризиків постає в кращому разі як первинний, в гіршому – поверховим, при якому втрачаються індивідуальні смисли. Втім, це можна вважати рекомендацією дисертантці щодо подальших наукових активностей.

Вказані зауваження мають рекомендаційний характер.

Отже, дисертаційне дослідження «СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ» виконано належному науково-методологічному рівні, написано професійною соціологічною мовою, відповідає профілю та паспорту спеціальності 22.00.04 (зокрема, за напрямом «вивчення специфічних закономірностей, тенденцій, що виражают і закріплюють відносно постійні зв'язки в соціальних інституціях, групах, організаціях чи способах їх взаємодії»), профілю спеціалізованої вченого ради К. 35.051.26 у Львівському національному університеті імені Івана Франка та існуючим вимогам (п. 9, п. 11, п. 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 зі змінами) до дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Відповідно, автор дисертації – Новосад Крістіна Ярославівна, заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 - спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент:

провідний науковий співробітник,

в.о. завідувача відділом

соціальної антропології

Інституту народознавства НАН України,

доктор соціологічних наук, доцент

О.Б. Іванкова-Стецюк

